

УДК 94(477)"1940/1950"

Священко З.В.
доктор історичних наук, професор кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
e-mail: szv09@meta.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Хоменко В.Р.
аспірант Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)
e-mail: vladkhomenko1995@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6865-7867>

**ОСНОВНІ НАПРЯМИ СЕЛЯНОЗНАВЧИХ СТУДІЙ
ПОВОЄННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (40 – 50-ТІ РР. ХХ ст.)
У ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ
ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ**

Висвітлено коло питань щодо історіографії повоєнного життя українського села 40 – 50-х рр. ХХ ст. З'ясовано, що дослідницький інтерес представників Київської школи істориків-аграрників зосереджено на розкритті таких ключових сфер як вивчення динаміки сільськогосподарського виробництва та питань щодо збитків, заподіяних сільському господарству України в роки війни; дослідження взаємостосунків держави і колгоспів; висвітлення стану соціально-побутової сфери села та медичного обслуговування в період повоєнної відбудови, характеристика повсякденного життя селян.

Зроблено висновок, сучасні дослідження питань щодо повоєнного стану українського села (1940 – 1950-ті рр.) представниками Київської школи істориків-аграрників відзначаються новими теоретико-методологічними підходами, детальним і критичним аналізом історіографічних напрацювань минулого, використанням значного масиву джерел, характеристикою

прорахунків у вивченні проблематики, пов'язаними з тим, що історіографію радянського періоду не оминув вплив тоталітарних догм і стереотипів.

Ключові слова: історіографія, повоєнне життя, українське село, сільськогосподарська інфраструктура, соціально-побутова сфера, повсякденне життя.

Zinaida Svyaschenko

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
of world history and methods of teaching,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
e-mail: szv09@meta.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

Vladyslav Khomenko

vladkhomenko1995@gmail.com
post-graduate student Pavlo Tychyna Uman
state pedagogical university (Uman, Ukraine)
e-mail: vladkhomenko1995@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6865-7867>

**MAIN DIRECTIONS OF THE VILLAGE STUDIES OF THE
POSTWARE LIFE OF THE UKRAINIAN VILLAGE
(40 – 50-IES OF XX CENTURY)
IN THE WORKS OF REPRESENTATIVES OF THE KYIV SCHOOL
OF AGRICULTURAL HISTORY**

The circle of questions concerning the historiography of the postwar life of the Ukrainian village of the 40 - 50's of the XX century is covered. It is found that the research interest of the representatives of the Kyiv School of Agrarian History focuses on the discovery of such key areas as the study of the dynamics of agricultural production and the issues of losses caused to agriculture in Ukraine during the war; research of relations between the state and collective farms; coverage of the state of the social sphere of the village and health care during the post-war reconstruction, a characteristic of the daily life of the peasants.

The conclusion is made, modern researches of questions concerning the post-war state of the Ukrainian village (1940 – 1950's) by representatives of the Kiev school of agrarian historians are noted by new theoretical and methodological approaches, detailed and critical analysis of historiographic developments of the past, the use of significant massifs of sources and sources. problems related to the fact that the historiography of the Soviet period was not bypassed by the influence of totalitarian dogmas and stereotypes.

Keywords: historiography, post-war life, Ukrainian village, agricultural infrastructure, social and household sphere, daily life.

Постановка проблеми. Вітчизняна історична наука доби незалежності характеризується концептуальними змінами в аналізі багатьох сторінок історії України, зокрема, й повоєнного життя українського села в 40 – 50-ті рр. ХХ ст., висвітлення яких довгий час перебувало під тиском ідеології та характеризувалось перекрученістю фактів. Проте, попри зміни в підходах до вивчення історії післявоєнного життя українського суспільства, і сьогодні ще мають місце упереджені оцінки розвитку села в означений період, тому важливість появи низки критичних об'єктивних наукових розвідок є актуальною і необхідною.

Історіографія питання. Попри відкритість інформаційного простору для неупередженого аналізу радянського минулого питання об'єктивної оцінки становища села в зазначений період залишаються дискусійними. Ключові аспекти життєдіяльності українського села у повоєнний період перебувають у фокусі наукової уваги Даниленка В., Романюка І., Рибачка І., Мічуди В., Гички О., Терещенко Т. та ін.

Мета статті: проаналізувати наявні в представників аграрних студій Київської школи пріоритети у висвітленні важливих аспектів повоєнного стану українського села (40 – 50-ті рр. ХХ ст.).

Виклад основного матеріалу. Висвітлення питань повоєнного стану українського села (1940 – 1950-ті рр.) можна поділити на декілька

тематичних напрямків. Ключові сфери життєдіяльності селянського повоєнного соціуму характеризуються дослідниками Київської школи істориків-аграрників об'єктивно та відзначаються відсутністю ідеологічної заангажованості.

Насамперед, мова йде про вивчення динаміки сільськогосподарського виробництва та питань щодо збитків, заподіяних сільському господарству України в роки війни. В цій площині заслуговують на увагу нариси «Історії українського селянства», в яких В. Даниленко та І. Романюк узагальнили дослідницьку роботу, здійснену за роки незалежності щодо даного питання [3]. Автори скеровують увагу на аналіз стану села після війни, дають оцінку п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства від 1946 р. На їх думку, серед причин, що негативно впливали на динаміку сільськогосподарського виробництва, слід назвати і звичайну безвідповідальність та безгосподарність, що нерідко просто культивувалися на селі [3, с. 376]. Дослідники відмічають, що зрушення, які сталися в сільському господарстві України у повоєнний період, відбулися в основному завдяки тяжкій, каторжній праці українського селянства [3, с. 378].

Важливим є питання взаємостосунків держави і колгоспів, адже саме зміст відносин між ними і визначає напрями розвитку сільськогосподарської інфраструктури. У науковій розвідці «Держава і колгоспи» В. Даниленко та І. Романюк прослідкували систему відносин держави з колгоспами, проаналізували чинники впливу держави на українське село у повоєнний період, зокрема мова йшла про Примірний устав сільськогосподарської артілі, затверджений у 1935 р., із зазначенням того, що він залишався основним законом життя селян, хоча служив лише потребам держави, ігноруючи особисті устремління і потреби сільських жителів [2, с. 360]. Даючи оцінку політиці укрупнення колгоспів, дослідники роблять висновок відносно того, що укрупнення колгоспів було для командно-адміністративної системи важливою віхою в подальшій концентрації соціалістичного сільськогосподарського виробництва. Як висновок автори констатують той

факт, що колгоспи при Й. Сталіні були швидше позаекономічним та ідеологічним інструментом держави, яка контролювала сільськогосподарське виробництво, ніж формою господарювання [2, с. 372].

Реакцію сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудодня у повоєнній УРСР прослідковує Р. Подкур і робить висновки відносно того, що для підвищення темпів зросту сільськогосподарського виробництва вище партійно-державне керівництво СРСР та УРСР вдалося до жорстких репресивних заходів та адміністративного тиску на селянство [10, с. 68].

Серед напрацювань з проблематики повоєнного українського села важливим аспектом висвітлення є стан соціально-побутової сфери села в період повоєнної відбудови. Варто виокремити науковий доробок Т. Терещенко, яка зробила спробу переглянути усталені стереотипи стосовно якісного відновлення соціальної сфери життя, аргументуючи свої позиції об'єктивними статистичними даними щодо відновлення і подальшого функціонування мережі сільської соціальної інфраструктури, довівши, що не тільки наслідки війни і, зокрема, окупації, зумовили досить складне становище на селі, а й політика радянського керівництва стосовно вирішення завдань подальшого соціального розвитку села [20]. Дослідниця здійснила аналіз зазначених процесів на матеріалах центральних областей України і зосередила свою увагу на наступних аспектах: на розвитку бібліотечної мережі в українському селі в період відбудови народного господарства; на відновленні та розвитку мережі сільських шкіл в період відбудови народного господарства; на вивченні соціального протесту українського селянства у післявоєнний період відбудови народного господарства; на відбудові сільських культурно-освітніх установ у 1943 – 1950 рр.; електрифікації у контексті розвитку соціальної сфери села в післявоєнний період відбудови народного господарства; на питаннях про відновлення житлового фонду у селах Центральної України [14-19].

Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946 – 1955 рр.) розглядає також І. Рибак [12]. Науковець констатує, що повоєнні економічні труднощі негативно вплинули на стан побутового обслуговування трудівників села. Матеріально-технічна база малих виробництв на селі, тобто промислової та споживчої кооперації, була істотно підірвана; і відзначає той факт, що мізерні матеріальні прибутки колгоспників істотно звужували можливості по наданню послуг сільському населенню [12, с. 64]. Питаннями відбудови мережі культурно-освітніх установ, культурного будівництва на селі, проектування і будівництва колгоспних сіл в перші післявоєнні роки займається також В. Мічуда [6-8].

Низка праць торкається аналізу медичного обслуговування сільського населення України в повоєнний період. В перші повоєнні роки медико-санітарна ситуація в Україні була складною, і саме відновлення і подальше функціонування закладів системи охорони здоров'я було одним із ключових аспектів. Тому історичні дослідження даної проблематики викликають значний науковий інтерес. Питання медичного обслуговування сільського населення є об'єктом дослідження О. Гички Його наукові інтереси пов'язані з вивченням стану організації медичної допомоги в селах УРСР у повоєнні роки; з процесом реформування системи медичного обслуговування у сільській місцевості; дослідженням стану системи охорони здоров'я матері і дитини на селі у повоєнний період; з активізацією боротьби з гострими інфекційними хворобами в Україні та організацією боротьби з туберкульозом на селі в 1945 – 1964 рр.; з роллю колгоспів у процесі повоєнної відбудови системи охорони здоров'я та подальшої її розбудови та з роллю колгоспів у вирішенні питання медичного обслуговування сільського населення в кн. 1950-х – на поч. 1960-х рр.; з питаннями медичного обслуговування сільського населення УРСР та станом кадрового забезпечення системи охорони здоров'я в кн. 50-х – пер. пол. 60-х рр. ХХ ст., роллю громадськості в процесі відбудови системи охорони здоров'я на селі в повоєнні роки в Україні [1].

До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства (1943 – 1950 рр.) звертається Т. Терещенко [17], яка аналізує відродження мережі медичних закладів у сільській місцевості і констатує погіршення стану охорони здоров'я в сільській місцевості, зростання захворюваності серед сільського населення, підвищення смертності. Вивчаючи питання стану мережі охорони здоров'я в селах регіону в 1946 – 1950 рр., автор констатує, що вкрай незадовільно здійснювалося у сільських населених пунктах регіону будівництво нових приміщень медичних закладів, значна частина наявних приміщень сільських лікувальних закладів знаходилися в занедбаному стані й потребувала ремонту [17, с. 14]. Питаннями відновлення мережі медико-санітарних закладів як важливого напрямку ліквідації медико-санітарних наслідків нацистської окупації в Україні займалася І. Перехрест [9].

І. Рибак так характеризує стан медичного обслуговування на селі: відсутність на селі розгалуженої мережі медичних закладів, укомплектованих спеціалістами, оснащених сучасним устаткуванням призводила до того, що значна частина сільських жителів змушена була звертатися по допомогу до міських лікарень. І, як зазначає науковець, у зв'язку з низькою якістю медичного обслуговування на селі високим залишався рівень смертності, захворюваності серед сільських жителів порівняно з містом [12, с. 68].

На окрему увагу заслуговують дослідження повсякденного життя селян. Так, В. Даниленко та І. Романюк в науковій розвідці «Повсякденне життя селян» детально прослідковують психологічний стан і настрої селян, які були тривожними, а прагнення спрямовані лише в одному напрямку – на виживання, тому що серед найбільш гострих проблем повоєнної повсякденності виступали продовольча криза, відсутність житла, нестача одягу і взуття, загострення кримінальної ситуації, постійна загроза репресій та ін. [4, с. 380]. Негативним, як вказують науковці, було правове становище села, пов'язане з фактично кріпацькою залежністю від колгоспу, відсутністю будь-яких можливостей для соціальної мобільності [4, с. 381]. Науковці

також оцінюють матеріально-побутове повсякденне життя, рівень оплати праці в колгоспах, роботу в особистому господарстві, аналізують грошову реформу та скасування в 1947 р. карткової системи. Як висновок автори констатують, що безправ'я, страх перед можливими репресіями паралізували волю, нівелювали індивідуальність, породжували байдужість і непевність у своєму майбутньому, подвійну лінію поведінки, мораль і свідомість, тому деморалізованому селянству можна було нав'язувати будь-які цінності, будь-яку культуру, що успішно й робила правляча партія, турбуючись про міць свого режиму [4, с. 390]. Окрім того, В. Даниленко прослідковує повсякдення селянства у науковій розвідці «Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.)» [5].

Дослідження життєдіяльності українського села є одним з пріоритетних напрямів наукового пошуку І. Романюка, які він відобразив у монографії «Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст.» [13]. Важливість даної праці в тому, що попри відкритість інформаційного простору для неупередженого аналізу радянського минулого, питання об'єктивної оцінки становища села в зазначений період залишаються дискусійними. Наукова цінність монографії для вітчизняної історіографії полягає в тому, що І. Романюк системно проаналізував всі сторони буття українських селян в загальноісторичному контексті. Автор прослідковує зміни в організації сільського господарства, які полягали в укрупненні колгоспів, дає оцінку втіленню ідей агроміст, оцінює спроби уряду поділити села на «перспективні» і «неперспективні». Автор робить науково обґрунтовані висновки відносно причин відмови від втілення ідеї агроміст, виокремлюючи такі як: відсутність в державі матеріально-фінансових ресурсів; мовчазний протест селянства і наростання соціальної напруги. На думку дослідника, в таких умовах командно-адміністративна система головним чином змушена була обмежитись лише адміністративним укрупненням колгоспів [13, с. 98]. Не залишилися поза увагою дослідника і процеси в культосвітній сфері села, зокрема аналізується роль клубів у

повсякденному житті села, входження в життя селян масової культури, становище сільського кінопрокату. Також дослідник під критичним кутом зору розглядає ставлення держави до церкви, зміст антирелігійної пропаганди, аналізує роль релігії і церкви в житті селян.

Питаннями реконструкції повсякденного життя українського населення в перші повоєнні роки займається Ю. Присяжнюк, який так оцінює повоєнну ситуацію на селі: «На момент повернення сталінщини становище населення України було тяжким. Політика «випаленої землі» (її почергово проводили і Сталін, і Гітлер), жахи нацистської окупації та бойових дій, урешті господарська розруха призвели до катастрофічного падіння рівня життя. Ситуація ускладнювалася тим, що на вирішення цих проблем виділялися зовсім незначні фінансові ресурси» [11, с. 71]. Автор наголошує на тому, що загалом труднощі переважали здобутки. І зазначає, що часто єдиним засобом виживання були присадибні ділянки. Досліджуючи це питання, він зауважує, що в повоєнні роки розпочався наступ і на них: ділянки врізали, запроваджували нові податки на плодове дерева, а зі свого господарства колгоспник мав віддати певну кількість молока, м'яса, шерсті, яєць та ін. І тільки після цього він міг розпоряджатися залишками [11, с. 73]. Щодо проведення грошової реформи 1947 р. автор відзначає, що ці заходи мали неоднозначні наслідки. Адже, з одного боку, вони привели грошову масу, що перебувала в обігу, у відповідність до потреб і можливостей економіки, а з іншого – призвели до конфіскації грошових заощаджень людей [11, с. 74].

Висновки. Сучасні дослідження питань щодо повоєнного стану українського села (1940 – 950-ті рр.) представниками Київської школи істориків-аграрників відзначаються новими теоретико-методологічними підходами, детальним і критичним аналізом історіографічних напрацювань минулого, використанням значного масиву джерел, характеристикою прорахунків у вивченні проблематики, пов'язаними з тим, що історіографію радянського періоду не оминув вплив тоталітарних догм і стереотипів.

Список використаних джерел та літератури

1. Гичка, О.І. 2014. 'Медичне обслуговування сільського населення України в 1945 – 1964 рр.': Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького. 20 с.
2. Даниленко, В.М., Романюк, І.М. 2006. 'Держава і колгоспи'. *Історія українського селянства*. Нариси у 2-х томах. Т. 2. К.: Наукова думка. – с. 359–372.
3. Даниленко, В.М., Романюк, І.М. 2006. 'Динаміка сільськогосподарського виробництва'. *Історія українського селянства*. Нариси у 2-х томах. Т. 2. К.: Наукова думка, с. 372–378.
4. Даниленко, В.М., Романюк, І.М. 'Повсякденне життя селян'. *Історія українського селянства*. Нариси у 2-х томах. Т. 2. К.: Наукова думка, с. 378–390.
5. Даниленко, В. 2005. 'Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.)'. *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*. Вип. 9. с. 3–16.
6. Мічуда, В. 2005 'Відбудова мережі культурно-освітніх установ на селі у повоєнні роки (1945 – 1955 рр.)'. *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*. Вип. 9. с. 354–359.
7. Мічуда, В. 2003. 'Культурне будівництво на селі в перші післявоєнні роки (1945 – 1950 рр.)'. *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*. Вип. 7. С. 403–408.
8. Мічуда, В. 2005. 'Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946 – 1950)'. *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*. Вип. 8. С. 213–217.
9. Перехрест, І.В. 2007. 'Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943 – 1950 рр.)': Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук:

07.00.01 – історія України. Донецьк: *Донецький національний університет*, 23 с.

10. Подкур, Р. 2011. 'Реакція сільського населення на вимогу виконання обов'язкового мінімуму колгоспного трудодня у повоєнній УРСР'. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 16. С. 61–70.
11. Присяжнюк, Ю.П. 2015. 'Повсякденне життя населення України після гітлерівської окупації'. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Історичні науки». № 9 (342). С. 70–75.
12. Рибак, І.В. 1994. 'Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946 – 1955 рр.)'. *Український історичний журнал*. № 1. С. 61–72.
13. Романюк, І.М. 2005. 'Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст.'. Вінниця: *Книга-Вега*, 256 с.
14. Терещенко, Т.В. 2004. 'Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943 – 1950 рр. (на матеріалах Центральної України)'. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 26. С. 353–366.
15. Терещенко, Т.В. 2003. 'Відновлення та розвиток мережі сільських шкіл в період відбудови народного господарства 1943 – 1950 рр. (на матеріалах Центральної України)'. *Український селянин*. Черкаси: *Черкаський державний ун-т імені Богдана Хмельницького*. Вип. 7. С. 60–62.
16. Терещенко, Т.В. 2005. 'До питання про відновлення житлового фонду у селах Центральної України 1943 – 1945 рр.'. *Соборність України: історична спадщина і виклики часу*. Зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, Вип. 3. С. 445–452.
17. Терещенко, Т.В. 2003. 'До питання про медичне обслуговування сільського населення Центральної України в період відбудови народного господарства (1943 – 1950 рр.)'. *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. ст. К.: НАН України, Ін-т історії України, Вип. 7. Ч. 2. С. 231–240.

18. Терещенко, Т.В. 2005. 'Електрифікація у контексті розвитку соціальної сфери села в післявоєнний період відбудови народного господарства (на матеріалах центральних областей України)'. *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. ст. К.: НАН України, Інститут історії України, Вип. 9. Ч. 3. С. 303–313.
19. Терещенко, Т.В. 2002. 'Розвиток бібліотечної мережі в українському селі в період відбудови народного господарства (1943 – 1953 рр.)'. *Український селянин*. Черкаси. Вип. 6. С. 47–49.
20. Терещенко, Т.В. 2007. 'Соціально-побутова сфера села центральних областей України в період відбудови (1943 – 1950 рр.)': автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 18 с.

References

1. Нучка, О.І. 2014. 'Medychnе obsluhovuvannia silskoho naseleння Ukrainy v 1945 – 1964 rr.' (Medical Services for the Rural Population of Ukraine in 1945 – 1964): Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Cherkasy: ChNU im. B. Khmelnytskoho. 20 s.
2. Danylenko, V.M., Romaniuk, I.M. 2006. 'Derzhava i kolhospy' (State and collective farms). *Istoriia ukrainskoho selianstva. Narysy u 2-kh tomakh. T. 2.* K.: Naukova dumka. – s. 359–372.
3. Danylenko, V.M., Romaniuk, I.M. 2006. 'Dynamika silskohospodarskoho vyrobnytstva' (Dynamics of agricultural production). *Istoriia ukrainskoho selianstva. Narysy u 2-kh tomakh. T. 2.* K.: Naukova dumka, s. 372–378.
4. Danylenko, V.M., Romaniuk, I.M. 'Povsiakdenne zhyttia selian' (Daily life of peasants). *Istoriia ukrainskoho selianstva. Narysy u 2-kh tomakh. T. 2.* K.: Naukova dumka, s. 378–390.
5. Danylenko, V. 2005. 'Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh selian u povoiennyi period (1945 – 1953 rr.)' (Daily life of Ukrainian peasants in the postwar period (1945 – 1953)). *Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka. Vyp. 9.* s. 3–16.
6. Michuda, V. 2005. 'Vidbudova merezhi kulturno-osvitnikh ustanov na seli u povoienni roky (1945 – 1955 rr.)' (Establishment of a network of rural cultural and educational institutions

- in the post-war years (1945 – 1955)). *Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 9. s. 354–359.
7. Michuda, V. 2003. 'Kulturne budivnytstvo na seli v pershi pisliavoieni roky (1945 – 1950 rr.)' (Cultural construction in the countryside in the first postwar years (1945 – 1950)). *Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 7. S. 403–408.
 8. Michuda, V. 2005. 'Proektuvannia i budivnytstvo kolhosnykh sil u pisliavoieni roky (1946 – 1950)' (Design and construction of collective farms in the postwar years (1946 – 1950)). *Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 8. S. 213–217.
 9. Perekhrest, I.V. 2007. 'Medyko-sanitarni naslidky Velykoi Vitchyznianoï viiny dlia naselennia Ukrainy ta yikh likvidatsiia u period vidbudovy (1943 – 1950 rr.)' (The health consequences of the Great Patriotic War for the population of Ukraine and their elimination during the period of reconstruction (1943 – 1950)): Avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Donetsk: Donetskyi natsionalnyi universytet, 23 s.
 10. Podkur, R. 2011. 'Reaktsiia silskoho naselennia na vymohu vykonannia oboviazkovoho minimumu kolhospnoho trudodnia u povoiennii URSSR' (Rural population's response to the requirement of mandatory minimum collective farm labor in the post-war USSR). *Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 16. S. 61–70.
 11. Prysiashniuk, Yu.P. 2015. 'Povsiakdenne zhyttia naselennia Ukrainy pislia hitlerivskoi okupatsi' (Everyday life of Ukrainian population after Hitler occupation). *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia «Istorychni nauky»*. № 9 (342). S. 70–75.
 12. Rybak, I.V. 1994. 'Stan sotsialno-pobutovoi sfery ukrainskoho povoiennoho sela (1946 – 1955 rr.)' (The state of social and domestic sphere of the Ukrainian post-war village (1946 – 1955)). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. S. 61–72.
 13. Romaniuk, I.M. 2005. 'Ukrainske selo u 50-ti – pershii polovyni 60-kh rr. KhKh st.' (Ukrainian village in the 50's – the first half of the 60's of the XX century). Vinnytsia: Knyha-Veha, 256 s.
 14. Tereshchenko, T.V. 2004. 'Vidbudova silskykh kulturno-osvitnikh ustanov u 1943 – 1950 rr. (na materialakh Tsentralnoi Ukrainy)' (Restoration of rural cultural and educational institutions in 1943 – 1950 (based on materials of Central Ukraine)). *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*. Vyp. 26. S. 353–366.
 15. Tereshchenko, T.V. 2003. 'Vidnovlennia ta rozvytok merezhi silskykh shkil v period vidbudovy narodnoho hospodarstva 1943 – 1950 rr. (na materialakh Tsentralnoi Ukrainy)' (Restoration and development of the rural school network in the period of reconstruction of the national economy 1943 – 1950 (based on materials of Central Ukraine)). *Ukrainskyi*

- selianyn. Cherkasy: Cherkaskyi derzhavnyi un-t imeni Bohdana Khmelnytskoho. Vyp. 7. S. 60–62.
16. Tereshchenko, T.V. 2005. 'Do pytannia pro vidnovlennia zhytlovoho fondu u selakh Tsentralnoi Ukrainy 1943 – 1945 rr.' (On the issue of housing reconstruction in the villages of Central Ukraine from 1943 to 1945.). Sobornist Ukrainy: istorychna spadshchyna i vyklyky chasu. Zb. nauk. st. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Vyp. 3. S. 445–452.
 17. Tereshchenko, T.V. 2003. 'Do pytannia pro medychne obsluhovuvannia silskoho naseleattia Tsentralnoi Ukrainy v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1943 – 1950 rr.)' (On the issue of medical care for rural population of Central Ukraine during the period of reconstruction of the national economy (1943 – 1950)). Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st. K.: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, Vyp. 7. Ch. 2. S. 231–240.
 18. Tereshchenko, T.V. 2005. 'Elektryfikatsiia u konteksti rozvytku sotsialnoi sfery sela v pisliavoienni period vidbudovy narodnoho hospodarstva (na materialakh tsentralnykh oblastei Ukrainy)' (Electrification in the context of the development of the social sphere of the village in the post-war period of reconstruction of the national economy (based on the materials of the central regions of Ukraine)). Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st. K.: NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Vyp. 9. Ch. 3. S. 303–313.
 19. Tereshchenko, T.V. 2002. 'Rozvytok bibliotechnoi merezhi v ukrainskomu seli v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1943 – 1953 rr.)' (Development of the Library Network in the Ukrainian Village during the Reconstruction of the National Economy (1943 – 1953)). Ukrainyskyi selianyn. Cherkasy. Vyp. 6. S. 47–49.
 20. Tereshchenko, T.V. 2007. 'Sotsialno-pobutova sfera sela tsentralnykh oblastei Ukrainy v period vidbudovy (1943 – 1950 rr.)' (Social and household sphere of the village of the central regions of Ukraine during the period of reconstruction (1943 – 1950)): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Cherkasy: ChNU im. B. Khmelnytskoho, 18 s.